

نسخه‌شناختی آثار هشت‌گانه مذکور، آغاز و انجام نسخ مختلف این آثار را با رساله‌های چاپی در کتاب نقد نیازی سنجیده و بعضاً به محتوای رساله‌های چاپی در این کتاب استناد جسته‌ایم.

۱. شرح غزل «در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی» (رساله ۱)

یازده نسخه از این اثر در کتاب دنیا یاد شده است (ر.ک: درایتی، ۱۳۸۹: ۸۷۲/۶-۸۷۳). آغاز و انجام این رساله در کتاب نقد نیازی به شرح ذیل است:

آغاز: بسم‌الله... دیری است تا به حکم و جوب ادای حق اخوت، در شرع فتوت و دین مروت، بر رقبه قلم سست قدم ادای این غزل از سخنان لسان‌الوقت، ترجمان‌الزمان، حافظ شیرازی... (دوانی ۱۳۷۳ الف: ۱۷۱)

انجام: ... بنابراین در تکثیر محامل این ابیات شعف نمود؛ بلکه به آنچه به ذوق ناظم انساب بود، اکتفا نمود؛ مصراع: اندکی گفتم و بسیار دگر دانستم. و الحمدلله... و سلم تسلیماً کثیراً (همان: ۲۰۰).

این اثر تا کنون دست کم چهار بار تصحیح گردیده و در شش نوبت چاپ شده است. ظاهراً مصححان هر بار بدون اطلاع از سابقه تصحیح اثر، به تصحیح رساله پرداخته‌اند (ر.ک: دوانی ۱۳۱۹: ۳۶۵-۳۶۸، ۴۳۳-۴۴۴، ۵۳۷-۵۴۶؛ دوانی ۱۳۳۷: ۲۷۹-۲۸۸، ۳۲۳-۳۲۸، ۳۶۵-۳۷۰؛ دوانی ۱۳۴۳: ۴-۳۲؛ دوانی ۱۳۶۹: ۲۲۵-۲۴۹؛ دوانی ۱۳۷۳ الف: ۱۶۹-۲۰۰؛ دوانی ۱۳۸۴: ۲۲۵-۲۴۹).

نقد و بررسی نسخه‌شناختی آثار جلال‌الدین دوانی درباره شعر حافظ

سید جواد مرتضایی

دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی
دانشگاه فردوسی مشهد
gmortezaie@ferdowsi.um.ac.ir

ولی‌الله شرف

کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی
دانشگاه فردوسی مشهد

بحث و بررسی

در غالب آثار متأخران در عنوان و تعداد آثار دوانی درباره حافظ اشتباهاتی دیده می‌شود و در هیچ‌یک از آن‌ها به نقد و بررسی نسخه‌شناسانه آثار دوانی درباره حافظ نپرداخته‌اند. در این مقاله از طریق مقایسه و تطبیق آغاز و انجام هشت اثر دوانی و همچنین شواهد درون‌متنی، روشن شده است که رساله‌های پنجم تا هشتم آثار جدیدی از دوانی نیستند. به بیان دقیق‌تر آثار ۵، ۶ و ۷ حاوی همان محتوای رساله ۱ است و در واقع عدم نامگذاری دوانی بر شرح غزل «در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی» موجب گردیده است که فهرست‌نویسان و محققان نام‌های مختلفی برای این شرح برگزینند. اثر ۸ نیز مجموعه‌ای است شامل مطالب مختلف و از جمله رساله ۳. ما در این پژوهش به منظور نقد و بررسی

این وقف‌نامه نیز تا کنون چندین بار به طبع رسیده است (ر.ک: دوانی ۱۳۲۰: ۱۸۷-۱۸۸؛ دوانی ۱۳۷۳: ۶۰-۶۹).

۵. شرح غزل «دلم ز صومعه بگرفت و خرقة سالوس». در دنا از دو نسخه از این اثر به نشانی و مشخصات زیر یاد شده است (ر.ک: درایتی ۱۳۸۹: ۸۷۳/۶):
 - تهران- مجلس ش ۸۹۶۰/۹، نستعلیق، قرن ۱۱، ده صفحه (۶۳-۷۳) [مختصر ف: ۴۹۸].
 - تهران- الهیات ش ۷۴۹/۷، شاه میرک بن میر سید علی قاینی، نستعلیق، قرن ۱۲ [ف: ۳۷۹].

چنان‌که گذشت، دوانی خود بر رساله «شرح غزل در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی» نامی نهاده و همین امر موجب گردیده است دیگران عناوینی برای آن رساله برگزینند. از جمله آن عنوان‌ها یکی «شرح غزل دلم ز صومعه بگرفت و خرقة سالوس» است و دیگر «شرح بیت زبان عشق نداند ادیب نکته‌شناس» و «مقدمه شرح گلشن راز». در مورد عنوان اول باید گفت، از آن‌جا که دوانی در رساله «شرح غزل در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی» پس از مقدمه‌ای مفصل و استناد و استشهاد به ۲۲ بیت فارسی دیگر، شروع به شرح ابیات غزل کرده است، فهرست‌نویسان دو نسخه مورد بررسی ما در بالا تصور کرده و یا حدس زده‌اند که دوانی شرح خود را از اولین بیت حافظ در آن نسخه‌ها آغاز کرده است. اولین بیت حافظ در رساله «شرح غزل در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی» چنین است:

دلم ز صومعه بگرفت و خرقة سالوس
 کجاست دیر مغان و شراب ناب کجا

همین تصور و حدس اشتباه فهرست‌نویسان موجب شده است که ایشان در نامگذاری نسخه‌های یاد شده دچار لغزش شوند و عنوان «شرح غزل دلم ز صومعه بگرفت و خرقة سالوس» را برای دو نسخه یاد شده انتخاب کنند. اساساً حافظ غزلی بدین مطلع ندارد و در هیچ یک از نسخه‌های شناخته شده دیوان حافظ، این بیت به عنوان مطلع نیامده است؛ بلکه بیت ذکر شده یکی از ابیات غزل معروف «صلاح کار کجا و من خراب کجا» است (ر.ک:

۲. شرح بیت «دوش دیدم که ملایک در میخانه زدند» (رساله ۲).

از این اثر در کتاب دنا چهار نسخه معرفی شده است (ر.ک: درایتی ۱۳۸۹: ۴۹۷/۶). این رساله در سال ۱۳۷۳ ش به کوشش حسین معلم تصحیح شده و در کتاب نقد نیازی به چاپ رسیده است (ر.ک: دوانی ۱۳۷۳ الف: ۳۹-۷۷). معلم در تصحیح این اثر تنها از یک نسخه بهره برده است. از این رساله تصحیح دیگری در دست نیست و به اذعان معلم در مقدمه تصحیح رساله، برای رفع نواقص آن جا دارد که تصحیح دیگری از آن بر اساس نسخه‌های بیشتری به عمل آید (ر.ک: دوانی ۱۳۷۳ الف: ۳۴). از آن‌جا که در نامگذاری این رساله اختلاف چندانی نیست، ذکر آغاز و انجام آن نیز ضرورت ندارد.^۱

۳. شرح بیت «پیر ما گفت خطا بر قلم صنع نرفت» (رساله ۳).

از این شرح ۳۳ نسخه در کتاب دانش‌اسانده شده است (ر.ک: درایتی ۱۳۸۹: ۴۹۶/۶-۴۹۷). در نامگذاری این رساله نیز اختلافی وجود ندارد و بنابراین ذکر آغاز و انجام آن لازم نمی‌باشد. این رساله تا کنون چندین بار تصحیح و در منابع مختلف به طبع رسیده است (ر.ک: دوانی ۱۳۷۳ الف: ۲۶۵-۲۷۴؛ دوانی ۱۳۸۱: ۳۲۶-۳۳۹).

۴. منشآت (شامل «وقف‌نامه دیوان حافظ»)

یکی دیگر از آثار دوانی در مورد حافظ وقف‌نامه‌ای است که وی در ابتدای دیوان حافظ نگاشته است. دوانی نظر خود را درباره اشعار حافظ و اصطلاحات و تعبیر شاعرانه آن در این مکتوب نیز بیان داشته است و از این جهت این انشامی تواند تکمله‌ای بر سه رساله اصلی او در شرح اشعار حافظ باشد. در دنا این اثر جزء منشآت وی آمده است (درایتی ۱۳۸۹: ۱۳۹/۱۰-۱۴۰). منشآت وی شامل چند نامه و از جمله وقف‌نامه‌ای است که دوانی بر آغاز نسخه‌ای از دیوان حافظ که بر مزار حافظ وقف شده، نوشته است. ۱. برخی فهرست‌نویسان و پژوهشگران این رساله را سهواً تحت عنوان «شرح غزل دوش دیدم که ملایک در میخانه زدند» آورده‌اند (ر.ک: دانش‌پژوه و علمی انواری، ۱۳۵۹: ۱۶۵/۲؛ تویسرکانی، ۱۴۱۱: ۳۰؛ تویسرکانی، ۱۳۸۱: ۴۰؛ برکت، ۱۳۸۳: ۱۰۰؛ دهباشی، ۱۳۸۷: ۱۴).

نیساری ۱۳۸۵: ۹۴-۹۵). این موضوع نشان می‌دهد فهرست‌نویسان به اشتباه تصور کرده‌اند بیت «دلم ز صومعه بگرفت و خرقة سالوس» مطلع غزل است و دوانی شرح خود را بر این غزل نوشته است. ما برای تأیید نظر خود به بررسی نسخه‌شناختی یکی از آن دو نسخه پرداخته‌ایم. بررسی آغاز و انجام و متن نسخه کتابخانه مجلس نشان می‌دهد که این نسخه در واقع شامل اثری تازه از دوانی نیست، بلکه تنها نسخه دیگری از همان رساله «شرح غزل در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی» می‌باشد. در این جا آغاز و انجام نسخه کتابخانه مجلس را ذکر می‌کنیم:

آغاز: بسم‌الله... دیری است تا به حکم و جوب ادای حق اخوت در شرع فتوت و دین مروت و رقبه قلم سنت قدم ادای معنی این غزل از سخنان لسان الوقت ترجمان الزمان حافظ شیرازی... (دوانی، نسخه شماره ۸۹۶۰/۹، ص ۶۳).

انجام: بنابراین در تکثیر و جوه محامل این ابیات شعف نمود بلکه به آنچه به ذوق خاص ناظم انبساط بود اکتفا نمود مصراع اندکی گفتم و بسیار دگر دانستم وله الشکر... و الی معارج القدس رقانا (همان، ص ۷۳).

چنان‌که روشن است، آغاز و انجام نسخه مجلس با شروع و پایان رساله «شرح غزل در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی» در کتاب نقد نیازی تطابق دارد. نسخه کتابخانه الهیات نیز همین وضعیت را دارد.

۶. شرح بیت «زبان عشق نداند ادیب نکته شناس»

سه نسخه از این اثر در کتاب دنباه نشانی و مشخصات زیر یاد شده است (درایتی ۱۳۸۹: ۴۹۸/۶):

- تهران-مجلس، ش ۱۰۱۵۴/۸، نستعلیق، قرن ۱۰، صد صفحه (۵۳-۱۵۳) [ف: ۳۲-۱۹۰].

- تهران-الهیات، ش ۱۸۹/۳، مظفر حسین‌بن احسان‌الدین، نستعلیق، ۱۰۱۶ [ف: ۲۲۵].

- تهران-ادبیات، ش ۱۱۹/۸ حکمت، بی تا [ف: ۴۰-۲].

بنا بر دلایلی که در ادامه خواهد آمد این نسخه‌ها نیز آثاری دیگر از دوانی نیستند. اولین بیت در رساله «شرح غزل در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی» چنین است:

زبان عشق نداند ادیب نکته‌شناس
که این لغت نه به اوضاع تازی و عجمی ست

همین اشاره برخی از فهرست‌نویسان را به اشتباه انداخته و گمان کرده‌اند که نسخه‌ای که در اختیار دارند در شرح غزل یا بیت «زبان عشق نداند ادیب نکته‌شناس» است و حتی برخی پنداشته‌اند که حافظ چنین بیت و یا غزلی دارد. رجوع به کتاب دفتردگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ نشان می‌دهد نه تنها این بیت از حافظ نیست، بلکه حافظ غزلی نیز با چنین ردیف، قافیه و وزنی ندارد (ر.ک: نیساری ۱۳۸۵: ۱۹۷/۱-۲۰۱). از آن‌جا که چنین غزل و یا بیتی از حافظ نیست، دوانی نمی‌توانسته است شرحی بر این غزل یا بیت حافظ نوشته باشد و به اصطلاح قضیه «سالبه به انتفای موضوع» است. در ادامه به بررسی نسخه کتابخانه الهیات بسنده می‌کنیم تا از طریق نسخه‌شناسی نیز مدعای خود را اثبات کنیم. شروع و پایان نسخه مذکور چنین است:

آغاز: بسمله دیری است تا به حکم و جوب ادای حق اخوت در شرع فتوت و دین مروت بر رفته قلم سبب قدم ادای معنی این غزل از سخنان لسان الوقت، ترجمان الزمان، حافظ شیرازی... (دانش‌پژوه ۱۳۴۵: ۲۲۵/۲).

انجام: ... بلکه به آنچه به ذوق خاص ناظم بود اکتفا نمود... و الی معارج القدس رمانا (همانجا).

این آغاز و انجام مطابق با آغاز و انجام رساله «شرح غزل در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی» در کتاب نقد نیازی است. نسخه‌های مجلس و ادبیات نیز همین وضعیت را دارند.^۱

۷. مقدمه شرح گلشن راز

دنا از یک نسخه از این اثر طی دو شماره نام‌برده است (ر.ک: درایتی ۱۳۸۹: ۱۱۶۸/۹):

- تهران-ملی ش ۲۵۰/۱۲، نستعلیق خوش، ۱۰۴۰،

۱. به جز این سه نسخه که در ذیل عنوان «شرح بیت زبان عشق نداند ادیب نکته‌شناس» در کتاب دنا آمده، نسخه دیگری نیز با عنوان «شرح غزل زبان عشق نداند ادیب نکته‌شناس» در فهرست کتابخانه ملی ملک به دوانی منسوب شده است (ر.ک: افشار ۱۳۶۳: ۷۰/۵). مشخصات آن نسخه چنین است: ش ۵۴۷/۲۱ (ص ۵۲۸-۵۵۰). مقایسه ابتدا و انتها و محتوای نسخه کتابخانه ملک با رساله چاپی شرح غزل «در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی» در کتاب نقد نیازی، نشان می‌دهد که این نسخه نیز شرح همین غزل است.

۶۴ صفحه [ف: سط-۲].

- تهران- ملی ش ۲/۲۵۰، نستعلیق خوش، ۱۰۴۰،
 ۶۴ صفحه (ص ۱-۴۶) [ف ۲-۶].

فهرست‌نویس در شرح این نسخه نوشته است:
 «نویسنده که از بزرگان ادب و فلسفه است، چنان‌که خود
 می‌گوید، بر آن می‌شود تا شرحی بر گلشن راز نویسد و از
 کلمات عاشقانه و اصطلاحات صوفیانه آن کتاب پرده بردارد.
 بر این تقدیر این مقدمه را می‌نگارد و اصطلاحاتی چند در
 آن می‌آورد» (انوار ۱۳۵۴: ۲/۶). آنچه باعث شده است
 فهرست‌نویس تصور کند نسخه مورد بررسی او مقدمه‌ای
 شامل تبیین «کلمات عاشقانه و اصطلاحات صوفیانه»
 است، این بوده که رساله «شرح غزل در همه دیر مغان
 نیست چو من شیدایی» با مقدمه‌ای مفصل در شرح لغات
 و واژگان شاعرانه و عارفانه شروع می‌شود. اما چه چیز
 باعث شده که فهرست‌نویس تصور کند که آن مقدمه به
 گلشن راز اختصاص دارد؟ پاسخ این پرسش در عبارات
 پایانی رساله «شرح غزل در همه دیر مغان نیست چو من
 شیدایی» نهفته است. عبارات پایانی این رساله چنین
 است:

این بود آنچه به میامین صفای وقت و برکات لطف زمان
 از نفحات ربانی به همراه امضای جولان خیال محرر
 این مقال محمدبن اسعد الدوانی رسید و [به] زبان زمان
 واضح بیان مستنشقان «گلشن راز» را به اشارت با
 بشارت «الا فتعرضوا لها» به استشمام فوایح آن
 می‌خوانند... (دوانی ۱۳۷۳ الف: ۱۹۹-۲۰۰).

ذکر «گلشن راز» در این عبارات پایانی نسخه مورد بررسی،
 فهرست‌نویس را به اشتباه انداخته و گمان کرده آن نسخه
 مقدمه شرح گلشن راز است.^۱ آغاز و پایان نسخه مورد
 بررسی چنین است:

آغاز: بسمله رب سهل و یسر و لاتعسر خواستم که
 ثواب معانی چند که... (انوار ۱۳۵۴: ۲/۶).

انجام: بلکه به آنچه به ذوق خاص ناظم... اکتفا
 می‌نمود. به اندکی گفتم و بسیار دگر دانستم (همانجا).

۱. متن این نسخه شامل دو رساله فارسی از دوانی است: «تهلیلیه» و «شرح غزل
 در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی».

۸. شرح دو بیت

در دنا از نسخه‌های دیگر نیز از دوانی تحت عنوان «شرح دو
 بیت»، بدون ذکر ابیات و یا سراینده آن‌ها، یاد شده است
 (درایتی ۱۳۸۹: ۶/۶۹۵). مشخصات و نشانی این نسخه به قرار
 زیر است:

— مشهد- رضوی، ش ۶۵۲۸، نستعلیق، قرن ۱۱، شش
 برگ [ف: ۷-۶۰۵].

با مراجعه به نسخه «شرح دو بیت» مشخص شد، این اثر
 مجموعه‌ای پنجگانه است که رساله‌های «شرح بیت تفکر
 رفتن از باطل سوی حق» و «شرح بیت پیر ما گفت خطا بر
 قلم صنع نرفت» را از دوانی در بر دارد و شامل اثری شناخته
 نشده از او نیست (ر.ک: دوانی، نسخه شماره ۶۵۲۸، گ ۱-۶).

نتیجه‌گیری

غالب فهرست‌نویسان در نامگذاری و شمارش آثار دوانی
 درباره حافظ دچار لغزش‌هایی شده‌اند. این اشتباهات به
 دلیل بی‌عنوان بودن رساله‌های دوانی درباره حافظ بوده
 است. خطای فهرست‌نویسان در آثار محققان بعدی و
 حتی برخی دوانی پژوهان راه یافته است. مقاله حاضر با
 رجوع به فهرست نسخه‌ها، چند دست‌نویس و سایر
 منابع و مراجع، از طریق مستندات نسخه‌شناسی و
 شواهد درون‌متنی نشان می‌دهد که مجموعه آثار دوانی
 درباره حافظ تنها عبارت‌اند از:

۱. رساله ۱: «شرح غزل در همه دیر مغان نیست چو من
 شیدایی».

۲. رساله ۲: «شرح بیت دوش دیدم که ملایک در میخانه
 زدند».

۳. رساله ۳: «شرح بیت پیر ما گفت خطا بر قلم صنع
 نرفت».

۴. «وقف‌نامه دیوان حافظ»

در واقع عدم نامگذاری دوانی بر «شرح غزل در همه دیر
 مغان نیست چو من شیدایی» (یعنی رساله ۱) موجب
 گردیده است که فهرست‌نویسان و محققان برای این رساله
 اول چندین عنوان انتخاب کنند که هیچ یک با محتوای

رساله ۱ تناسب چندانی ندارد. نام‌هایی که به رساله ۱ داده‌اند از این قرار است:

- شرح غزل دلم ز صومعه بگرفت و خرقة سالوس.
- شرح بیت زبان عشق نداند ادیب نکته‌شناس.
- مقدمه شرح گلشن راز.

منابع

افشار، ایرج، ۱۳۸۴، فهرست مقالات فارسی در زمینه تحقیقات ایرانی، ج ۱-۶، تهران: علمی و فرهنگی.

افشار، ایرج و محمدتقی دانش‌پژوه، ۱۳۶۳، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک، با همکاری محمد باقر حاجتی و احمد منزوی، تهران: هنر.

انوار، سید عبدالله، ۱۳۵۴، فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی، ج ۶، تهران: کتابخانه ملی.

برکت، محمد، ۱۳۸۳، کتابشناسی مکتب شیراز، شیراز: بنیاد فارس‌شناسی.

پورجوادی، رضا، ۱۳۷۷، «کتابشناسی آثار جلال‌الدین دوانی»، معارف، دوره ۱۵، ش ۱-۲، ص ۸۱-۱۳۸.

تویسرکانی، سید احمد (تحقیق)، ۱۴۱۱، ثلاث رسائل، مشهد: مجمع البحوث الاسلامیه.

تویسرکانی، سید احمد (تقدیم، تحقیق و تعلیق)، ۱۳۸۱، سبع رسائل، تهران: میراث مکتوب.

دوانی، جلال‌الدین، «شرح دو بیت»، مشهد: کتابخانه آستان قدس، نسخه خطی، ش ۶۵۵ (ش عمومی ۶۵۲۸)، ۶ گ.

دوانی، جلال‌الدین، «شرح غزل خواجه حافظ»، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، نسخه خطی، ش ۸۹۶۰/۹، ص ۶۳-۷۳.

دوانی، جلال‌الدین، «شرح غزل زبان عشق نداند ادیب نکته‌شناس»، تهران: کتابخانه ملی ملک، نسخه خطی، ش ۵۴۷/۲۱، ص ۵۲۸-۵۵۰، [در فهرست آمده: گویا از دوانی].

دوانی، جلال‌الدین، «شرح یک غزل خواجه حافظ (۱)»، ارمغان، س ۲۱، ش ۷، ۱۳۱۹، ص ۳۶۵-۳۶۸.

دوانی، جلال‌الدین، «شرح یک غزل خواجه حافظ (۲)»، ارمغان، س ۲۱، ش ۸-۹، ۱۳۱۹، ص ۴۳۳-۴۴۴.

دوانی، جلال‌الدین، «شرح یک غزل خواجه حافظ (۳)»، ارمغان، س ۲۱، ش ۱۰، ۱۳۱۹، ص ۵۳۷-۵۴۶.

دوانی، جلال‌الدین، «وقف‌نامه»، ارمغان، س ۲۲، ش ۴، ۱۳۲۰، ص ۱۸۷-۱۸۸.

دوانی، جلال‌الدین، «شرح یک غزل خواجه حافظ (۱)»، ارمغان، س ۲۷، ش ۵-۶، ۱۳۳۷، ص ۲۷۹-۲۸۸.

دوانی، جلال‌الدین، «شرح یک غزل خواجه حافظ (۲)»، ارمغان، س ۲۷، ش ۷، ۱۳۳۷، ص ۳۲۳-۳۲۸.

دوانی، جلال‌الدین، «شرح یک غزل خواجه حافظ (۳)»، ارمغان، س ۲۷، ش ۸، ۱۳۳۷، ص ۳۶۵-۳۷۰.

دوانی، جلال‌الدین، «شرح یک غزل از حافظ»، تحقیق در مبدآفرینش، تصحیح و تحشیه اسماعیل واعظ جوادی، س ۲، ش ۸، ۱۳۴۳، ص ۴-۳۲.

دوانی، جلال‌الدین، «شرح شعر خواجه حافظ»، شبستان عرفان، مقدمه، تصحیح و تعلیقات از نجیب مایل هروی، تهران: گفتار، ۱۳۶۹، ص ۲۲۵-۲۴۹.

دوانی، جلال‌الدین، نقد نیازی: شرح دو بیت و یک غزل از خواجه حافظ شیرازی، به کوشش حسین معلم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۳، [الف].

دوانی، جلال‌الدین، «وقف‌نامه دیوان حافظ بر مرقداو»، [به اهتمام]: علی دوانی، میراث جاویدان، س ۲، ش ۳، ۱۳۷۳، [ب]، ص ۶۰-۶۹.

دوانی، جلال‌الدین، «شرح شعر خواجه حافظ»، شبستان عرفان، مقدمه، تصحیح و تعلیقات از نجیب مایل هروی، تهران: قطره، ۱۳۸۴، ص ۲۲۵-۲۴۹.

دوانی، جلال‌الدین، شرح رباعیات فلسفی و عرفانی علامه دوانی، [مقدمه، تصحیح و تعلیق]: مهدی دهباشی، تهران: هرمس، ۱۳۸۷، ش.

دوانی، جلال‌الدین، «اتقان صنع: شرح بیتی از حافظ شیرازی»، [مقدمه و تصحیح]: محسن جاهد و سحر کاوندی، آینه میراث، دوره جدید، س ۷، ش ۱ [پیاپی ۴۴]، ۱۳۸۸، ص ۳۲۶-۳۳۹.

دانش‌پژوه، محمد تقی؛ علمی انواری، بهاء‌الدین، ۱۳۵۹، فهرست کتب خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۲، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

درایتی، مصطفی، ۱۳۸۹، فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، تهران: مرکز پژوهش، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

شوشتری، نورالله، ۱۳۵۴، مجالس المؤمنین، ج ۲، تصحیح

سید احمد عبد منافی، تهران: کتابفروشی اسلامیه.

صفا، ذبیح الله، ۱۳۶۶، تاریخ ادبیات در ایران، ج ۴، تهران: فردوس.

قادری، بهادر، ۱۳۸۷، فرهنگ شرح‌های حافظ، تهران: امیرکبیر.

کاشیان، ایران‌ناز، ۱۳۸۸، فهرست مقالات فارسی در زمینه تحقیقات ایرانی، زیر نظر ایرج افشار، ج ۷ و ۸، تهران: مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی.

گلچین معانی، احمد، ۱۳۴۶، فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۷، بخش ۲، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.

مشار، خانابا، ۱۳۵۰-۱۳۵۳، فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، ج ۱-۴، تهران [چاپخانه ارژنگ].

مشار، خانابا، ۱۳۵۵، فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، ج ۱-۴، تهران [چاپخانه ارژنگ].

تهران [چاپخانه ارژنگ].

مظفریان، منوچهر، ۱۳۷۳، کازرون در آینه فرهنگ ایران، شیراز: نوید شیراز.

منزوی، احمد، ۱۳۷۴-۱۳۸۲، فهرستواره کتاب‌های فارسی، ج ۱-۸، تهران: مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی.

نفیسی، سعید، ۱۳۴۴، تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی (تا پایان قرن دهم)، ج ۱، تهران: کتابفروشی فروغی.

نیساری، سلیم، ۱۳۸۵، دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ، ج ۱، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

ضمیمه ۳۴ آینه میراث

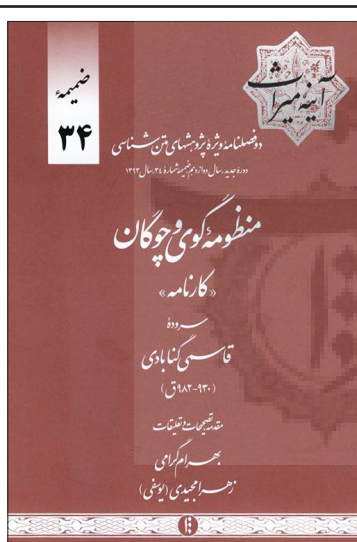
(منظومه گوی و چوگان «کارنامه»)

سروده قاسمی گنابادی با مقدمه، تصحیحات و تعلیقات بهرام گرامی و زهرا مجیدی (یوسفی) به همت مرکز پژوهشی میراث مکتوب منتشر شد.

میرزا محمد قاسم فرزند میرسید عبدالله حسینی مشهور به قاسمی گنابادی یا قاسمی حسینی جُنابُدی با تخلص قاسمی، در ۹۳۰ ق در خانواده‌ای از سادات گناباد تولد یافت. کلاتری گناباد به خاندان او اختصاص داشت و او بعد از پدر به این مقام رسید، ولی این شغل را به برادر خود میرزا ابوالفتح واگذار و به شاعری روی آورد. قاسمی دانش‌های عقلی، به‌ویژه ریاضی، را از غیاث‌الدین منصور دشتکی شیرازی و شعر و ادب را نزد هاتفی آموخت. او نخست از شاعران درگاه شاه

اسماعیل صفوی بود و پس از آن به خدمت شاه تهماسب درآمد؛ اما در مقابل اشعاری که سرود پاداشی نگرفت و دربار صفوی را رها کرد و نزد محمودخان والی دیار بکر، منطقه کردنشین ترکیه، رفت و منظومه‌ای در بحر متقارب، بدان گونه که برای شاه اسماعیل و شاه تهماسب ساخته بود، برای این سلطان و پیروزی‌های وی سرود. قاسمی در ۹۸۲ ق (و به احتمالی ۹۸۴ ق) در دیار بکر درگذشت.

قاسمی منظومه گوی و چوگان یا کارنامه را در سال ۹۷۷ ق در ۱۵۰۰ بیت سروده است. بنابر گفته مصححان از این منظومه دو نسخه خطی، یک نسخه در کتابخانه آستان قدس رضوی با تاریخ کتابت تقریباً یک سال قبل از فوت شاعر و نسخه دیگر در کتابخانه ملی فرانسه با تاریخ کتابت حدود ده سال بعد از فوت شاعر وجود دارد. این منظومه

نیز بر اساس این دو نسخه تصحیح شده است و مصححان در آن اختلاف دو نسخه را نشان داده‌اند. همچنین معانی کلمات و عبارات دشوار و شرح بسیاری از ابیات همراه با شواهد شعری بیش از سی شاعر در زیرنویس‌ها آورده شده است.